

- ⁴⁹ ЦДІА України, ф. 711, оп. 1, спр. 6492, арк. 1—2, 8 за.
⁵⁰ Отчет о состоянии Киевской духовной академии за 1894/95 учебный год // Труды Киевской духовной академии. — 1895. — № 11. — С. 385.
⁵¹ Отчет Церковно-исторического и Археологического общества при Киевской духовной академии за 1903 (XXXI существования общества) год // Труды Киевской духовной академии. — 1904. — № 4. — С. 22.
⁵² ЦДІА України, ф. 711, оп. 3, спр. 1683, арк. 1—2.
⁵³ Отчет Церковно-исторического и Археологического общества при Киевской духовной академии за 1903 (XXXI существования общества) год // Труды Киевской духовной академии. — 1904. — № 4. — С. 1, 2, 24.
⁵⁴ Булгаков А. О просвещении народов // Труды Киевской духовной академии. — 1904. — № 4. — С. 474—475.
⁵⁵ Шурляков С. До історії філософських товариств у Києві // Філософська і соціологічна думка. — 1993. — № 7—8. С. 153—156.
⁵⁶ Шурляков С. Назв. праця. — С. 158—160.
⁵⁷ Там же. — С. 173.
⁵⁸ Шип Н. А. Церковно-православний рух в Україні початку XX ст. — К., 1995. — С. 38.
⁵⁹ ЦДІА України, ф. 711, оп. 3, спр. 4931, арк. 5.
⁶⁰ Там же, арк. 6—6 за.
⁶¹ «Проект...» // Труды Киевской духовной академии. — 1906. — № 1. — С. 2—3.
⁶² Там же. — С. 7—9.
⁶³ Власовський І. Нарис історії української православної церкви. — Нью-Йорк, 1977. — Т. 3. — С. 305.

Г. Я. Сергієнко (Київ)

**Правобережна Україна: відродження
козацької державності й визвольний рух
проти панування Речі Посполитої
(80 — 90-ті рр. XVII — початок XVIII ст.)**

Визвольна війна 1648 — 1654 рр. під проводом великого гетьмана Богдана Хмельницького — епохальна подія в історії українського народу. Поваливши колоніальне панування Речі Посполитої, народ України здобув національну незалежність і створив власну державу із столицею в Чигирині — полковому місті південної Київщини. За гетьманування Богдана Хмельницького головними осередками Української держави залишалися Київщина, Брацлавщина, Волинь і Поділля на правому боці Дніпра. Там утворилися військово-адміністративні осередки — полки: Білоцерківський, Канівський, Корсунський, Уманський, Черкаський, Чигиринський, Брацлавський, Вінницький, Паволоцький, Могилівський. До Української держави входили також Переяславщина, Полтавщина, Чернігівщина, Стародубщина — лівобережні полки: Київський, Переяславський, Гадяцький, Лубенський, Миргородський, Полтавський, Ніжинський, Прилуцький, Чернігівський, Стародубський. Загалом 20 козацьких полків займали основну територію України й становили більшість її населення. Після 6-річної Визвольної війни незалежна держава Україна, не маючи достатніх сил, щоб протистояти могутній на той час Речі Посполитій змушена була в 1654 р. вступити в союз з Російською державою й прийняти протекцію її царя-самодержця. Відбулося неприродне об'єднання республіки з монархією.

Протекція московського царя не привела до зміцнення державності й територіальної єдності України. Тривала війна між Росією і Річчю Посполитою (1654 — 1667 рр.) та воєнні дії на українських землях завдали їй відчутної шкоди. За укладеним Андрусівським перемир'ям (1667 р.) Російська держава і Річ Посполита без згоди на те українського народу змовилися поділити між собою землі України по Дніпру. Згідно з цією до-

мовленістю Правобережжя дісталася Речі Посполитій, а Лівобережжя — Російській державі. Запорозька Січ опинилася під юрисдикцією обох держав і зобов'язувалася захищати південні кордони від нападів турецьких і татарських орд². Відтоді почалася справжня трагедія українського народу, розшматованого сусідніми державами.

Якщо на Лівобережній Україні все ще зберігалась українська державність — Гетьманщина під протекторатом російського самодержавства, то Правобережна Україна опинилася у сфері геополітичних інтересів Речі Посполитої, Туреччини, Кримського ханства і Російської держави, які прагнули заволодіти правобережними українськими землями. На Правобережжі утворювалися гетьманства: Павла Тетері (1663 — 1665 рр.), Михайла Ханенка (1670 — 1674 рр.), Остапа Гоголя (1675 — 1679 рр.), які спиралися на підтримку Речі Посполитої; Степана Опари (1665 р.), Петра Суховія (1670 — 1674 рр.), що орієнтувалися на Кримське ханство; Петра Дорошенка (1665 — 1676 рр.), Юрія Хмельницького (1677 — 1681 рр.), яких підтримували Туреччина і Кримське ханство. Зрештою, на Переяславській раді правобережні козацькі полки проголосили своїм гетьманом Івана Самойловича (1674 — 1687 рр.), під регіментом якого відбулося формальне об'єднання всієї України в складі Російської держави³.

Війни і міжнародні договори сусідніх держав шматували Правобережну Україну. За Бучацьким (1672 р.) і Журавинським (1676 р.) договорами Річ Посполита поступилася Туреччині майже усім Поділлям з фортецею — Кам'янцем-Подільським. Бахчисарайський договір (1681 р.) передбачав кордон між Російською державою і Туреччиною по Дніпру: лівобережні українські землі визнавалися під владою першої, а правобережні стали сферою впливу другої. Зрештою, Московський договір (1686 р.) підтвердив умови Андрусівського договору про перемир'я: трактат про «вічний мир» між Російською державою і Річчю Посполитою навічно закріплював поділ України між цими державами, кордон між якими проходив по Дніпру⁴.

Звичайно, українському народові важко було збагнути геополітику сусідніх держав і суть орієнтацій численних гетьманів. Однак він рішуче боровся проти іноземного панування на всіх землях багатостраждальної України. Після Визвольної війни 1648 — 1654 рр. під проводом Богдана Хмельницького й утворення Української держави — Гетьманщини українці прагнули визволити свої землі від іноземного панування й об'єднати їх у соборну державу, здобути їй незалежність і свободу. В результаті численних вторгнень на Правобережжя військових сил Речі Посполитої, Російської держави, Туреччини, Кримського ханства господарство тут було зруйноване, маса українського населення винищена, козацтво зазнавало великих втрат у нерівній боротьбі з ворогами. Запорозька Січ надавала посильну допомогу гетьману Петру Дорошенку, який прагнув під своїм регіментом об'єднати всю Україну й здобути їй державну незалежність⁵. Видатний історик Микола Костомаров назвав Правобережну Україну «Руїною», тобто зруйнованим краєм.

Українське козацтво залишалося тією військовою і політичною силою, що протистояла геополітиці сусідніх агресивних держав, виношувала державну ідею визволення й об'єднання усіх земель України. Лише козацтво було спроможне відродити життя на Правобережжі. Це розуміли навіть правителі Туреччини і Речі Посполитої, що володіли правобережними українськими землями. Туреччина передала управління Правобережною Україною своєму васалові господарю Молдавії, який призначив наказним гетьманом над козаками воєводу Яна Драгинича (1681 — 1683 рр.). Незабаром козаки позбавили його гетьманства. Річ Посполита, зі свого боку, наказним гетьманом над козаками призначила шляхтича Стефана Куницького (1683 — 1684 рр.), діяльність якого також закінчилася безславно. Зрештою, козаки обрали собі гетьманом запорожця Андрія Могила (1648 — 1689 рр.), навколо якого стали формуватися козацькі полки, підпорядковані Речі Посполитій⁶. У 80-х роках почалося відродження правобережного козацтва.

Незважаючи на вихід у світ у 60 — 70-х роках ХХ ст. ряду ґрунтовних монографій⁷, присвячених історії Правобережної України другої половини ХVІІ — ХVІІІ ст., ця проблема все ще залишається не вичерпаною. Вона знову привертає увагу дослідників⁸. Поштовхом до активізації студій став такий важливий фактор, як виявлення невідомих досі архівних матеріалів, що дає змогу заповнити окремі прогалини у висвітленні історії козацької державності, діяльності гетьманів Петра Дорошенка, Івана Самойловича, Івана Мазепи та інших військових і політичних осіб того часу, геополітики сусідніх держав щодо Правобережної України тощо.

Автор даної праці, звертаючись до минулих досліджень проблеми, прагне із сучасних наукових позицій об'єктивно розглянути й охарактеризувати події визвольного руху та відродження козацької державності, тривалу подвижницьку діяльність полковника Семена Палія і його соратників, долю відроджених полків українського козацтва на Київщині, Брацлавщині й Поділлі, державну політику лівобережного гетьмана України Івана Мазепи, якому в складних внутрішніх соціальних колізіях та несприятливих міжнародних умовах Північної війни вдалося бодай тимчасово об'єднати визволену Правобережну Україну з Лівобережною під своєю гетьманською владою.

У другій половині ХVІІ ст. Річ Посполита вела тяжкі й виснажливі війни проти Туреччини, орди якої вторгалися на правобережні землі України, заволоділи Поділлям і Кам'янцем. Король Речі Посполитої Ян ІІІ Собеський (1674 — 1696 рр.), як державний діяч і полководець, розумів небезпеку для своєї країни експансії з боку Османської імперії. Він народився в м. Олевську на Волині й з повагою ставився до українського козацтва, яке мужньо стояло на шляху татар і турків. Польське військо під проводом Яна ІІІ Собеського спільно із значними силами запорозьких козаків, очолюваних полковником Семеном Палієм, у Віденській битві (1683 р.) завдало поразки турецьким ордам і зупинило їх просування в Європу. Річ Посполита уклала союзні договори з Австрією, Венецією і Римом (1684 р.) та Російською державою (1686 р.). Тоді виникла досить сильна коаліція європейських держав так звана «Священна ліга» проти Туреччини. Крім того, Ян ІІІ Собеський вирішив відновити правобережне українське козацтво, щоб спільними польськими і козацькими силами захищати кордони Київського, Брацлавського та Подільського воєводств від вторгнень татарських і турецьких орд з півдня. Козацькі полки мали захищати кордон від Фастова до Брацлава, а також витіснити турків з Поділля, відбивати напади татар і здійснювати попереджувальні походи у володіння Кримського ханства.

В королівському універсалі 1684 р. містився заклик до козаків оселятися на вільних землях південніше річки Рось, понад річками Тясмином і Тікичем, біля міст Корсуня, Черкас, Чигирин, Лисянки й Умані, надавалися їм давні «права і свободи», «вольності» (землі) в Україні⁹. Конституція Варшавського вального сейму «Охорона Війська Запорозького» 16 лютого 1685 р. підтвердила зміст універсалу:

«Оскільки Військо Запорозьке нині щиро віддане нам і Речі Посполитій, в останніх двох кампаніях чесно показало своє бажання до послуг, а також в майбутньому твердо обіцяє прагнення до рицарських подвигів проти ворогів хреста святого і спадкову схильність служити нам і Речі Посполитій, то ми приймаємо під батьківську протекцію всіх козаків низових і українних, як тих, що вже перебувають на службі в нашого гетьмана Могили, так і тих, що побажали б перейти до того ж гетьмана та оселитися в Україні; підтверджуємо всі вольності, свободи і привілеї, надані нашими попередниками, і на доказ нашої доброї до них ласки призначаємо комісарів для порядкування і забезпечення заселення в Україні наших володінь на користь нам і Речі Посполитій»¹⁰. На відміну від універсалу сеймова конституція не обмежувала місця поселення козаків, вона підтверджувала їх всі вольності, свободи і привілеї, намагалася встановити над ними урядовий контроль і нагляд.

Уряд Речі Посполитої визнав наказним гетьманом над козаками запорожця Андрія Могили, резиденція якого знаходилася в м. Немирові на Брацлавщині. Діяльність наказного гетьмана сприяла формуванню козацьких полків і заселенню території Правобережжя. Король видавав «приповідні листи» — дозволи на формування полків і заселення земель переважно шляхтичам та окремим козацьким старшинам, серед яких були й видатні діячі — Семен Палій, Самійло Іванович (Самусь), Андрій Абазин і Захар Іскра. Король Ян III Собеський знав їх з часів походу в Австрію та перемоги у Віденській битві над турками у 1683 році. У 80 — 90-х роках XVII ст. названі полковники сформували козацькі полки: Семен Палій у Фастові, Самійло Самусь у Богуславі, Захар Іскра у Корсуні й Андрій Абазин у Брацлаві, а також заселили значну територію. Вони підпорядковувалися польським регіментарям — Станіславу Дружкевичу (1683 — 1692 рр.) і Бальцеру Вільзі (1692 — 1696 рр.), а останні — коронному гетьманові Речі Посполитої.

Таким чином, протягом 80 — 90-х років визначилося становище козацьких полків у військово-адміністративній структурі Речі Посполитої як допоміжної військової сили, призначеної для війни проти вторгнень турецьких і татарських орд. Про будь-яку автономію козацьких полків не могло бути й мови.

У 1686 р. король Ян III Собеський очолював польське військо в поході проти турків на територію Молдови. В цьому поході взяли участь козацькі полковники Семен Палій, Захар Іскра, Андрій Абазин і Самійло Самусь зі своїми полками. Після цього походу король дозволив Палію займатися осадництвом у Фастові (володіння київських біскупів), а Захару Іскрі — в Корсуні з околицями. Головна роль у козацько-польських стосунках належала Семену Палію, який мав 6-тисячне військо, що прибуло з ним із Запорозької Січі¹¹. Названі полковники не були місцевими: Палій походив з Чернігівщини, Самусь — з Переяславщини, Іскра — з Полтавщини, Абазин — із Запорожжя.

Польський дослідник з Кракова доктор Ян Перденя виявив у Головному архіві давніх актів Речі Посполитої у Варшаві (фонд Потоцьких) цікавий документ під назвою «Компут Війська Запорозького», складений польським регіментарем Станіславом Дружкевичем 22 липня 1689 р. для папського посла Ф. Бонесани. В цьому документі названо 5 козацьких полків за прізвищами полковників: Могили, Гришка, Іскри, Самуса і Макаренка. Всього у козацькому війську цих полків тоді налічувалося 160 старшин і 1712 козаків. У реєстрі наказного гетьмана і полковника Гришка значилися генеральні старшини: обозний, писар, осавул, бунчужний, хорунжий, довбиш та інші особи, які традиційно існували в козацькому війську від часів Богдана Хмельницького. До першого (й останнього, на жаль) реєстру не увійшли інші полки шляхтичів (Апостола-Щуровського, Кутиського-Барабаша, Булиги, Гладкого, Іскрицького, Тишкевича, Федоровича), які наказному гетьману не підкорялися. Полк Семена Палія, чисельність якого перевищувала усі названі полки разом узяті, до реєстру також не включено. Можливо, це сталося тому, що полковник діяв самостійно й не хотів визнавати над собою зверхності наказних гетьманів. Козацький полковник Макаренко згадується в реєстрі, але інші документи про його діяльність не дають відомостей.

Далеко не повний реєстр правобережного козацтва за 1689 рік можна вважати спробою письмового обліку чисельності особового складу полків як збройних сил, підпорядкованих Речі Посполитій і необхідних їй у війні проти Кримського ханства й Туреччини, які не лише влаштовували напади на Правобережну Україну, а й намагалися перетворити її на своє володіння. Разом з тим реєстр свідчив про те, що в Україні відроджувалися козацькі державотворчі традиції часів Визвольної війни 1648 — 1654 років.

Наказні гетьмани Андрій Могила, а також його наступники Гришко (1689 — 1692 рр.) і Самійло Самусь (1692 — 1699 рр.), призначували польським урядом (а не обрані козаками), виявляли певну лояльність до Речі

Посполитої, виконували накази коронного гетьмана і польських регіментарів. Вони мали у своєму розпорядженні козацькі полки, але їх чисельність значно поступалася полкові Семена Палія, який стояв у Фастові.

Усі козацькі правобережні полки мали традиційну структуру, успадковану від часів Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького. Так, Фастівський полк, очолюваний полковником Семеном Палієм, мав у своєму складі суддю, писаря, осавула й обозного, не менше 12 сотень (документи дають імена сотників — Гаврило Великий, Сава Безпалий, Карпо Часник, Федір Сліпий, Михайло Дарієнко, Іван Ковальський та ін.). Полковий суддя Михайло Омельченко часто призначався наказним полковником, а після арешту Семена Палія зайняв його місце Білоцерківського полковника. Однак сотні не мали постійної дислокації й не виконували владних функцій у місцях постою (Бородянка, Мотовилівка, Любар, Лабунь, Черняхівка, Полонне, Гриців та ін.)¹². Але вони завжди підтримували селян, які виступали проти утисків їх у маєтках шляхти. Таке втручання тоді розцінювалося шляхтою як захоплення влади. Такі ж функції виконували й сотні Богуславського, Корсунського і Брацлавського полків: вони справляли значний вплив на місцеву владу як збройна сила козаків.

Головне призначення правобережних козацьких полків, за задумом короля Речі Посполитої, була постійна боротьба проти вторгнень татарських орд і витіснення турецьких завойовників з Поділля та головної фортеці — Кам'янця. Ці завдання козаки виконували досить успішно. Вони відбивали напади, брали участь в облозі Кам'янця, самі ходили в походи у володіння Кримського ханства й громили татарські орди. Найбільшу активність у цій боротьбі виявив полковник Семен Палій. Показовим є те, що до участі в походах у володіння Туреччини й Кримського ханства залучалися не лише правобережні, а й лівобережні козацькі полки за згодою урядів Речі Посполитої та гетьмана Івана Мазепи. Військові походи організовував і очолював Семен Палій.

Спеціальним дослідженням виявлено дев'ять таких значних походів. Перший похід відбувся у червні 1690 р. З Лівобережжя тоді було споряджено тисячу козаків Переяславського полку з двома гарматами, тисячу козаків Лубенського полку і компанійський полк. Гетьман Іван Мазепа приписував своїм полковникам: «Абы старшии сполною любовною радою дело тое справовали, даючи местце во всяких оказиях породам и предложениям пана Семена Палея, яко того, который будучи рыцерь добрый, досведчив и уже навек, як поступовати в военных промыслах против тых креста святого неприятелей»¹³. Козацький похід проти ханської фортеці Казикермен завершився перемогою над татарськими ордами.

У жовтні 1691 р. відбувся другий похід правобережних і лівобережних козацьких полків у володіння Кримського ханства. Як свідчив у приказі Малої Росії в Москві значковий військовий товариш з Лівобережжя Василь Омельницький, «Палей пошел в Белгородчину на Буджаки сей стороны Днепра со многими козаки»¹⁴. В урочищі Перериті біля р. Прут козацьке військо розгромило татарську орду і змусило її рештки втікати до Криму. Ця акція козаків перешкодила татарському нападові на Річ Посполиту.

Часті напади татарських орд на Україну вимагали посилення боротьби проти них з боку українського козацтва. В кінці лютого 1692 р. розпочався третій похід: лівобережні й правобережні козацькі полки на початку березня з'єдналися в м. Богуславі й швидко рушили на турецько-татарську фортецю Очаків, розташовану на березі Дніпровського лиману. Похід був успішним. Козаки розгромили посад, завдали втрат гарнізонів фортеці, захопили значні трофеї¹⁵. Того ж року козацькі полки Палія, Самуся і Абазина громили татарські орди, які вторглися на Поділля і Волинь, визволили багато полонених українців, відібрали кількасот коней і 2 тис. голів худоби, награваних у населення.

У 1693 р. Семен Палій очолював два значні походи правобережних і лівобережних козаків на Кримське ханство. У лютому — березні відбувся четвертий, за нашим рахунком, похід, у якому взяли участь 1300 правобе-

режних і 4180 лівобережних козаків з 8 гарматами, а також загін запорожців (400 кіннотників) на чолі з колишнім кошовим отаманом Федором Степановим. Ці сили з'єдналися на правому боці Дніпра і під проводом Семена Палія вирушили до татарської фортеці Казикермен і взяли її в облогу. У кількох боях козаки завдали поразки татарському гарнізону, зруйнували ногайський посад і пошкодили гарматним вогнем мури фортеці¹⁶. Влітку того ж року Семен Палій готувався до наступного походу. У червні Фастівський полк Семена Палія і Брацлавський полк Андрія Абазіна невеликими силами здійснили розвідку під фортецю Тягинь (Бендери), де примусили відступати татарську орду на чолі з ханом і зруйнували чимало татарських селищ. Під Линцями вони поставили 500 козаків на заставі для захисту від ворогів.

У серпні-вересні 1693 р. відбувся п'ятий похід, в якому взяли участь 1700 козаків Київського, Переяславського, Миргородського й охотницького полків та 1300 правобережних козаків. Всього виступило 3000 козаків з 6 гарматами під загальним проводом Семена Палія. Поблизу м. Дубосар козаки зруйнували кілька татарських селищ і захопили трофеї. А в цей час 20-тисячна татарська орда на чолі із султаном Аджи-Гиреєм грабувала Полісся і Волинь. 25 вересня козацьке військо зустрілося з татарами біля урочища Кодима за 12 миль від Дністра (поблизу Сараджина). Козаки побудували укріплений табір з возів і два дні відбивали натиск татар, завдаючи їм відчутних втрат. Втративши 1000 чол. убитими, татарська орда припинила облогу і відступила на Буджак. Щоб помститися за цю поразку, татари восени 1693 р. вчинили напад на Фастів, але Семен Палій організував оборону й змусив їх тікати¹⁷.

На початку 1694 р. татарські напади на українські землі почастишали. Білгородська і Буджацька орди вчинили спустошливий напад на м. Корсунь і села Переяславського полку. Тому Семен Палій їздив до Чернігова і там домовився з генеральною старшиною про похід на татар. У серпні в Лисянці об'єдналися загін виборних козаків Київського полку і два кінні охотницькі полки (всього 1100 чол.) з п'ятьма сотнями правобережних козаків. Це військо очолив Семен Палій. Козаки атакували місто-фортецю Очаків. У бою турки і татари зазнали значних втрат, а козацьке військо здобуло перемогу й повернулося в Україну¹⁸. Це був шостий козацький похід.

Найзначніший за кількістю козацького війська сьомий похід відбувся у вересні 1694 р. на Буджак. У ньому брали участь Чернігівський, Лубенський, Переяславський, Прилуцький, Ніжинський, два піхотних і один кінний охотницькі полки та Фастівський полк Семена Палія. На чолі війська був призначений наказний гетьман Яків Лизогуб. Загальна кількість війська досягала 20 тис. чол. з 25 гарматами. Підійшовши до Дністра, Яків Лизогуб розташував табір на головні сили, а на правий берег відрядив три охотницькі полки й п'ять сотень Фастівського полку під загальним проводом Семена Палія. Цими силами Палію вдалося захопити татарську фортецю Паланку й взяти там 10 гармат, спалити кілька татарських сіл і захопити багато коней та рогатої худоби. Головні ж сили в операціях участі не брали. Семен Палій дорікав лівобережній старшині, що такими силами можна було знести весь Буджак¹⁹. Тоді ж Самійло Самусь із загоном козаків здійснив похід на Подністров'я в район татарського міста Ягорлик і завдав поразки татарським ордам.

У червні 1695 р. наказний гетьман Самійло Самусь, полковник Семен Палій та інші полковники Правобережжя здійснили похід (восьмий) на Дубосари й зруйнували місто-фортецю, завдали поразки татарам, захопили значні трофеї²⁰.

Останній (дев'ятий) спільний похід правобережних і лівобережних козаків у володіння Кримського ханства відбувся у листопаді 1696 р. В поході взяли участь Переяславський, Полтавський, чотири охотницькі полки, наймана гетьманська команда з Лівобережжя і Фастівський полк. Очолював ці сили Семен Палій. З'єднавшись біля Умані, полковники на старшинській

раді вирішили вчинити «воєнний промисел» проти фортеці Дубосари і навколишніх татарських поселень. Довідавшись про наступ козаків, татари залишили свої поселення й відступили в степ, де почали нападати на військові обози, завдаючи козакам відчутних втрат. Рання зима з лютими морозами й хуртовинами, нестача фуражу для коней і провіанту людям ускладнили похід й змусили Семена Палія повернути військо в Україну. Обравши зворотний шлях відступу через ліси й діброви, полковник зумів уникнути втрат війська від холоду і голоду²¹.

Протягом наступних років (1697 — 1699) правобережне козацтво продовжувало охороняти кордони України від турецько-татарських нападів.

Уряди Речі Посполитої і Російської держави підтримували збройну боротьбу українського козацтва проти Кримського ханства і турецьких завоювників. Зокрема, вони надсилали грошове жалування, одяг, зброю, боєприпаси тощо. А в листах до наказних гетьманів і полковників висловлювалася подяка козакам за їх героїчні подвиги.

Тривала збройна боротьба козаків проти турецьких і татарських завоювників сприяла зміцненню сил й набуттю військового досвіду правобережних полків. Полковник Семен Палій у численних походах заслужив славу видатного козацького полководця, виявив талант організатора військових походів. Заслужили слави і його сподвижники Самійло Самусь та Андрій Абазин, козацькі полки яких захищали Київщину, Брацлавщину і Поділля від вторгнень татарських орд. Козаки виправдали сподівання короля Речі Посполитої.

Українське козацтво віддавна мріяло і повсякчас дбало про визволення України й створення незалежної держави, вело безупинну боротьбу проти вторгнень татар і турків. На Правобережній Україні козаки стали головною силою визвольного руху проти панування Речі Посполитої. Під проводом полковника Семена Палія козаки із самого початку проявляли державотворчі тенденції: захоплювали владу й визволяли територію від панування шляхти.

В інструкції шляхти Київського воєводства від 29 травня 1688 р. послам на Варшавський сейм зазначалося, що козаки полку Семена Палія визначають на Поліссі собі кордони «до Случі від Волині і по річці Уж від Князівства Литовського», відбирають «послушенство підданих від панів і підстарост», підбурюють селян «до бунтів». А в 1692 — 1693 рр. та ж шляхта звинувачувала Семена Палія в захопленні території Київщини і створенні власної «монархії» аж до р. Случ²². Подібні ж дії козацтва спостерігались і на Брацлавщині. В інструкціях послам на сейм (1687, 1691, 1693 та інші роки) шляхта Брацлавського воєводства висувала серйозні звинувачення козакам, вимагала приборкання їх сваволі й виселення за межі воєводства. Зокрема, в інструкції від 17 грудня 1687 р. вона вимагала від великого коронного гетьмана вигнання козаків з маєтків, усунення козацького гетьмана з Немирова та введення туди польської залоги, придушення селянських виступів. А 5 травня 1691 р. шляхта вимагала щоб козацтво не створювало у воєводстві «власних колоній»²³. Апелюючи до сейму Речі Посполитої, шляхта готувала сили до боротьби проти козацтва й вимагала військової допомоги. Все це створювало напружену обстановку і вимагало від Семена Палія певних дій, визначення його позиції щодо Речі Посполитої і посилення зносин з гетьманом Лівобережної України Іваном Мазепою.

Хоча король Речі Посполитої приязно ставився до козацтва, він у серпні 1688 р. вимагав від Семена Палія припинити наступ на шляхту. Тоді ж Ян III Собеський подарував полковникові у володіння Романівське староство (розташоване поблизу Фастова), до якого належали містечко Романівка і більше десятка сіл понад річками Унавою, Кам'янкою та Роставицею. Палій дарунок прийняв й у листі до короля від 24 серпня 1688 р. висловлював вдячність і просив затвердити надання «найвищим привілеєм»²⁴.

Однак власні інтереси Семен Палій не ставив вище народних. Він не бачив перспективи існування козацтва в державній структурі Речі Поспо-

литой й прагнув об'єднати Правобережжя з Гетьманщиною. У 1688 р. він уперше звернувся з такою пропозицією до гетьмана Івана Мазепи, який також виношував ідею соборної України. В листі до царів Московщини, яка володіла Лівобережною Україною, гетьман радив прийняти козаків і Фастівський полк під свою протекцію. Однак з Москви надійшла рішуча відмова: таке приєднання суперечитиме нещодавно укладеному договору про «вічний мир» (1686 р.) з Річчю Посполитою. Разом з тим висувався план переходу козаків через Запорозьку Січ на Лівобережжя²⁵. І в наступні роки така відповідь залишалася незмінною. Національні інтереси українського народу виявилися чужими Москві.

Відмова російських царів у прийнятті козаків з їх землями у Московську державу не вплинула на діяльність Семена Палія на Правобережній Україні. Він об'єднував сили для визвольної боротьби проти панування Речі Посполитої. 12 вересня 1690 р. посланці гетьмана Івана Мазепи до коронного гетьмана Речі Посполитої повідомляли в Батурин: «Сумніви є в Короні Польській стосовно Палія, що він задумав у Польщі побувати чином Хмельницького і про нього такі чутки розносяться на Волині й Поліссі»²⁶. Спроби польських урядовців розколоти козацькі сили, використати козацькі полки наказного гетьмана Самійла Самуса і полковника Андрія Абазіна для наступу на Фастів успіху не мали. Польський регіментар Станіслав Дружкович 30 серпня 1692 р. писав королю, що козацький полковник Семен Палій формує собі «удільну провінцію» в Київському воєводстві, укріплює місто Фастів, звідусіль збирає людність і претендує на володіння краєм до самої річки Случ²⁷.

Діяльність Семена Палія на Правобережній Україні підтримувало козацтво Запорозької Січі. Про ставлення запорожців до нього розповідав у Батурині гетьманський розвідник Григорій Якубенко (1693 р.): «Так как Палей шол под городки (на фортецю Кизикермен. — Г. С.), тогда Пасна, Губа и Сагайдачный (кошевой) и иные советники все говорили: подадим Палею гетманство и клейноты все вручить ему и уже Палей пойдет не Петриковым поступком и ведает он, как панов украинских взять в руки». Серед козацтва поширювалася чутка, що «Палей будет совершенно гетманом»²⁸. Підтримка Запорозької Січі створювала можливість обрання Семена Палія гетьманом об'єднаної України. Влітку 1693 р. із Січі на Правобережжя прибув козацький полк Івана Килияна (500 чол.), який брав участь в облозі фортеці Кам'янця-Подільського, а після того приєднався до Фастівського полку й підтримував Семена Палія²⁹.

За участь у війні з татарами останній через гетьмана Івана Мазепу в 1693 р. отримав з Москви жалування і військовий прапор. Гетьман попереджав полковника, щоб це залишалось в таємниці. Але Палій зробив навпаки: з цим прапором Фастівський полк демонстративно марширував вулицями Києва. Це викликало певну негативну реакцію гетьмана і властей Речі Посполитої. В листі до царя Петра I від 14 січня 1694 р. Мазепа писав, що Палій може стати «другим Хмельницьким». А в березні того ж року посланець гетьмана Роман Висоцький у приказі Малої Росії заявив від імені Мазепи: «Если де он Семен татар в помощь к себе призовет и поляков воевать и разорять учнет, то опасно того, чтоб он и сей заднепровской стороне какова разорения не учинил, понеже он захочет писатися гетманом и сей стороны переманывать и чтоб де он не был другой Хмельницкой»³⁰.

Восени 1693 р. загострюються відносини між правобережним козацтвом, очолюваним Семеном Палієм, і Річчю Посполитою. В кінці жовтня польський регіментар Бальцер Вільга з 15 хоругвами жовнірів і 5 найманими полками рушив у наступ на Фастів, де знаходилося 3-тисячне козацьке військо. Коронний гетьман Станіслав Яблоновський звернувся до козаків і населення Фастівщини з універсалом, де вимагав відступитися від Палія й здатися польським військам, а на випадок відмови загрожував «вогнем і мечем» зруйнувати Фастів і винищити захисників міста. Однак козаки, міщани й селяни залишилися вірними полковникові й готувалися до оборони. Але до серйозних сутичок не дійшло. Польське військо після місячної

облоги Фастова відступило від фортеці. Та ненадовго: в лютому 1694 р. військо Бальцера Вільги знову рушило в похід на Фастівщину з наміром розгромити полк Семена Палія, зайняло містечко Корнин за дві милі від Фастова й загрожувало йому штурмом. Козаки дали відсіч нападникам й змусили їх відступити. В Корнині вони розгромили найманий полк й роззброїли його. Відбулися бої в Бородянці, Коростишеві, Макарові, Іванкові, Димері та інших містах. Польські хоругви зазнали поразки. Прохання Семена Палія надіслати військову допомогу з Лівобережжя гетьман Іван Мазепа не задовольнив, а тому правобережні козаки власними силами захищали Фастівщину від ворожого вторгнення³¹.

17 березня 1694 р. коронний гетьман Станіслав Яблоновський у листі до Семена Палія дорікав полковникові за непокірність Речі Посполитій і захоплення Поліського краю, вимагав відходу з Фастова правобережних козаків, знову загрожував дати наказ регіментарю наступати на місто, щоб повернути його київському біскупові. Палію пропонувалося перейти в містечко Романівку й жити там мирно. У травні відбулися переговори Семена Палія з регіментарем Вільгою та полковником Яном Борковським, який пропонував Палію гетьманську булаву³². Невідомо, якою була відповідь полковника, але наказним гетьманом і надалі залишався Самійло Самусь. Згодом Семен Палій сповістив у Батурин про встановлення миру між козаками і польським військом. Річ Посполита, зайнята війною проти Туреччини, не змогла подолати опір численного правобережного козацтва. Козацькі полки вели успішну боротьбу й з кримськими татарами, які напали на Правобережжя.

Протягом наступних кількох років Річ Посполита не влаштовувала серйозних військових акцій проти козаків, зберігався так би мовити «збройний мир». Правобережні козацькі полки продовжували займати визволені міста і села, їх осередками залишалися Фастів, Богуслав, Корсунь, Брацлав і Вінниця, де знаходилася резиденція наказного гетьмана. Між Палієм, Самусем, Іскрою і Абазином зміцнювалися зв'язки і взаємодопомога у військових справах. Козацькі полковники фактично тримали під своєю владою Київське і Брацлавське воеводства. Козацтво продовжувало виганяти шляхту з маєтків і позбавляти влади польських урядовців. Соціальна напруженість взаємовідносин шляхти і козаків посилювалася.

На початку квітня 1697 р. великий коронний гетьман Станіслав Яблоновський наказав найманому полкові Яреми Гладкого виганяти козацькі сотні з Полісся. Семен Палій послав проти нього сотника Саву Безпалого з козацьким загоном. У містечку Іванкові козаки оточили найманців і розгромили їх, а самого полковника Гладкого захопили в полон і вбили³³. Ця сутичка не була випадковим явищем. Шляхта Київщини і Брацлавщини в кінці XVII ст. особливо настирливо вимагала від уряду Речі Посполитої вигнання козаків з воеводств. Про це вона писала в інструкціях послам на Варшавський сейм 1699 року. Цей сейм у червні того ж року ухвалив рішення про «знищення козаків у Київському і Брацлавському воеводствах» — розпуск полків протягом двох тижнів³⁴. Після Карловицького миру з Туреччиною потреба в козацькому війську сама по собі відпала для Речі Посполитої.

Виконуючи рішення Варшавського сейму, коронний гетьман Станіслав Яблоновський 20 серпня 1699 р. видав універсал до наказного гетьмана Самуся, полковників Палія, Іскри й Абазина з вимогою розпустити козацькі полки, а також оголошував про відрядження на Правобережжя польського війська для ліквідації козацтва силою зброї³⁵. Польські хоругви вступили до Немирова і Бара, захопили Вінницю — резиденцію наказного гетьмана Самуся, Брацлав — резиденцію полковника Абазина. Загалом майже вся Брацлавщина опинилася в руках польських військ. Самусь перейшов зі своїм полком у Богуслав.

Однак правобережне козацтво вирішило відстоювати Правобережжя від польських загарбників. На вимогу єзуїтів київського біскупства повернути їм Фастів Семен Палій відповів: «Я поселився на вільній Україні, і Речі По-

сполитій немає ніяких справ до цієї області; лише він один має право в ній розпоряджатися, як справжній козак і гетьман козацького народу»³⁶. За наказом короля Августа II у вересні 1700 р. польські реґиментарі Мартін Цинський і Бальцер Вільга з 4-тисячним військом та артилерією рушили в похід на Фастів. Семен Палій, маючи 2 тис. козаків і кількатисячне ополчення селян і міщан, зненацька атакував польський табір поблизу Фастова і змусив коронне військо припинити облогу міста й відступити, а потім укласти мирну угоду і розпустити хоругви на зимові квартири³⁷. У квітні 1701 р. польський гетьман Фелікс Потоцький розіслав універсал, в якому повідомляв шляхетські сеймики Правобережжя, що «козацький полковник Палій намагається йти слідами Хмельницького, який запалив факел селянської війни»³⁸.

У 1701 — 1702 рр. шляхта Київського воєводства вимагала від Речі Посполитої вигнання козацтва, а польський король і коронний гетьман надсилали листи й накази Семену Палію залишити Київське і Брацлавське воєводства й розпустити козаків³⁹. Однак їх зусилля були марними. Правобережне козацтво не збиралося залишати визволені міста і села.

Таким чином, традиційна козацька державність (полково-сотенний устрій і наказне гетьманство) на Правобережній Україні виявила свою організуючу силу в захисті українських земель від вторгнень турецьких і татарських поневолювачів, здатність очолити народно-визвольний рух проти панування Речі Посполитої, пошук оптимальних можливостей для соборного об'єднання розчленованої України. Правобережне козацтво витримало суворі випробування в боротьбі за своє існування, консолідувалося для здійснення державотворчих акцій у новій політичній ситуації першого десятиріччя XVIII ст.

Північна війна внесла певні корективи в геополітику сусідніх держав щодо Правобережної України. Туреччина, втративши Поділля за Карловицьким миром, не відмовилася від своїх претензій. Російська імперія і Шведське королівство знаходили в цьому віддаленому регіоні свій воєнно-стратегічний інтерес. Річ Посполита намагалася будь-що зберегти там своє колоніальне панування. Правобережна Україна залишалася об'єктом політичного торгу й хижацьких намірів цих держав.

Тим часом козацький визвольний рух на Правобережній Україні посилювався й набував нової форми боротьби — народних збройних повстань проти панування Речі Посполитої. Разом з тим правобережне козацтво під проводом Семена Палія і його сподвижників Самійла Самуса, Захара Іскри й Андрія Абазина докладало немало зусиль для здійснення державного об'єднання створених ними полків з лівобережними полками Гетьманщини під владою гетьмана Івана Мазепи, прихильника вільної, незалежної і соборної України. З приводу цього велися переговори у Фастові й Батурині.

У 1702 р. шведський король Карл XII здобув значні перемоги над військом Речі Посполитої, оволодів Варшавою і Краковом. У Польщі запанувала анархія. Вона не мала сил для придушення визвольного руху на Правобережній Україні, але й не припиняла наступу на козацтво, яке чинило опір і не бажало розпускати полків, залишати свої становища.

Навесні 1702 р. склалися сприятливі обставини для остаточного визволення Правобережжя від польського панування. Чисельність козацтва значно зросла. Фастівський, Богуславський, Корсунський і Брацлавський полки були готові до активних дій. У Фастові відбулася нарада козацьких полковників Семена Палія, Самійла Самуса та Захара Іскри з участю представників православної шляхти, міського населення і духовенства. Там було прийняте рішення про спільний виступ проти польського панування⁴⁰. Їх підтримував Брацлавський полк під проводом Андрія Абазина. На Поділлі й Волині вирували селянські повстання проти шляхти. У липні 1702 р. народне повстання вибухнуло у Богуславі. Його очолив полковник Самійло Самусь, від якого польські власті вимагали зречення наказного гетьманства й повернення клейнодів. Повстання поширилося й на інші міста, зокрема Корсунь і Лисянку, звідки були вигнані польські урядовці. Влада повністю

перейшла до рук козаків. Про успіх повстання Самусь повідомив гетьману Івану Мазепі. Останній у листі від 30 липня 1702 р. інформував Малоросійський приказ і зробив висновок: «Сия война поведением нашим не есть зело противна, ибо господа поляки, взяв ныне вновь намерение от поступку Самусевого, что народ наш малоросийской не может под их полским игом в подданстве жити, перестанут о Киеве и Украине упоминаться»⁴¹. Таким чином, він підтримував прагнення правобережного козацтва приєднатися до лівобережних полків. Дії Самійла Самуса схвалювали козаки Запорозької Січі.

Полум'я народного повстання на Правобережжі швидко охопило Київщину, Брацлавщину, Поділля і Волинь. Семен Палій не лише підтримував повстання, а й схвалив намір Самуса оволодіти Білою Церквою, послав козаків Фастівського полку на допомогу повстанцям, фактично взяв на себе керівництво повстанськими силами усього Правобережжя. Повстання 1702 — 1703 рр. детально висвітлене в історичній літературі. Тому варто зупинитися на його стислому викладі та результатах.

Слідом за Богуславським і Корсунським полками, що діяли на Київщині і на Брацлавщині, повстав козацький полк Андрія Абазина. 7 жовтня 1702 р. він оволодів містом-фортецею Немировим — опорним пунктом польського панування. Брацлавщина і Поділля опинилися в руках козаків⁴².

Тим часом уряд Речі Посполитої направив на Правобережжя значні військові сили для придушення повстання. Ці сили очолили регментарі Даміан Рушиц і Яків Потоцький. До них приєдналися шляхетські ополчення Київського, Брацлавського і Волинського воєводств. Каральне військо розташувалося в місті-фортеці Бердичеві. Проти них вирушили об'єднані козацькі сили — Богуславський полк під проводом Самійла Самуса, Корсунський полк Захара Іскри і Фастівський полк на чолі з наказним полковником Михайлом Омельченком (Семен Палій тоді хворів), повсталі селяни і міщани Київщини. Вони оточили табір польського війська 26 жовтня 1702 р. під Бердичевим і вщент його розгромили⁴³. У козацькому війську тоді налічувалося 10 тис. чол., і воно значно переважало сили Речі Посполитої.

Зрештою, повстанці здобули чи не найбільшу перемогу. Після тривалої облоги (2 вересня — 10 листопада 1702 р.), якою керував Семен Палій, капітулювала Біла Церква — найзначніша польська фортеця. Туди полковник переніс свою резиденцію і Фастівський полк дістав назву Білоцерківського⁴⁴.

Взяття Немирова, Бердичева і Білої Церкви та розгром каральних польських військ козацькими полками сприяли розгортанню повстань на Поділлі і Брацлавщині. Повстанці оволоділи містами Бар, Дунаєвці, Шаргород, Буша, Ращков, Калюс, Ушиця, Могилів, Старокостянтинів та іншими, а також багатьма селами. На Поділлі 3-тисячний повстанський загін очолював козацький полковник Федір Шпак. Козацький полк Андрія Абазина контролював майже всю Брацлавщину й підтримував зв'язок з Палієм, Самусем та Іскрою⁴⁵. Значні сили козаків і повстанців були розпорошені на значній території Правобережжя.

Уряд Речі Посполитої готував сили для придушення визвольного руху на Правобережній Україні. На початку 1702 р. король призначив польного гетьмана Адама Сенявського головнокомандуючим військами, визначеними для походу проти повстанців. Війська каральної експедиції збиралися в табір під м. Бережани. Туди ж прямували й шляхетські ополчення правобережних воєводств. У січні 1703 р. 15-тисячне каральне військо з 44 гарматами вступило на Поділля, де козацькі сили не перевищували 12 тис. чол. і були розкидані невеликими загонами, не мали єдиного керівництва. У боях під Немировим, Старокостянтинівом, Меджибожем, Хмільником, Летичевим, Ладижином та іншими містами повстанці зазнали поразок від каральних військ. У запеклому бою під Ладижином на початку березня 1703 р. Брацлавський полк Андрія Абазина втратив 3/4 козаків у жорсто-

кому бою. Тяжко поранений полковник потрапив у полон і був скараний на смерть⁴⁶. Повстання на Поділлі й Брацлавщині було придушене каральними військами Речі Посполитої.

Однак Київщина залишалася в руках повсталого козацтва і населення. В лютому 1703 р. до Білої Церкви прибув відомий дипломат і генерал Йоганнес Паткуль, який знаходився на службі в Росії. Він намагався примирити правобережних козаків з Річчю Посполитою. Після переговорів із Семеном Палієм Паткуль порадив польному гетьману Адаму Сенявському не здійснювати похід на Білу Церкву, де зібрані значні сили козаків, й оголосити селянам амністію, запропонував польським урядовцям звернутися до царя Петра I та гетьмана Івана Мазепи надіслати військо для придушення повстання на Правобережжі. Цією порадою скористалися король Август II, коронний гетьман Юрій Любомирський і польний гетьман Адам Сенявський. Але їхні звернення до царя і гетьмана не мали успіху. До повстанців прибували загони запорожців. Протягом 1703 р. козаки укріплювали Фастів, Білу Церкву, Богуслав і Корсунь й готувалися до відсічі каральним військам Речі Посполитої⁴⁷.

У січні 1704 р. правобережні козацькі полковники Самійло Самусь і Захар Іскра їздили в Батурин і вели там переговори з гетьманом Іваном Мазепою, щоб вони могли «со всем войском нашим тамосторонним в протекции государской и в обороне гетманской пребывать». Однак це питання гетьман вирішити не міг й відмовився також прийняти клейноди наказного гетьмана від Самуся. Річ Посполита вимагала повернення їй Білої Церкви та інших фортець, захоплених козаками. 17 лютого 1704 р. на ім'я гетьмана Мазепи надійшла царська грамота, де містився наказ запропонувати Палію залишити Білу Церкву. 20 лютого таку ж грамоту отримав Семен Палій. Однак ні Петро I, ні Мазепа не помишляли повертати Правобережну Україну Речі Посполитій. Більше того, царський уряд дозволив гетьманові арештувати Семена Палія і на його місці поставити полковника, який був би також противником Речі Посполитої⁴⁸.

У травні 1704 р. надійшов царський указ гетьману Мазепі з козацьким військом перейти на правий бік Дніпра і допомагати польському королю Августу II у війні проти шведів та їх прихильників. Протягом травня-червня лівобережне козацьке військо зайняло Київщину і частину Волині та Брацлавщини. До нього приєдналися козацькі полки Палія, Самуся та Іскри. Від Самуся гетьман прийняв клейноди наказного гетьмана (бунчук, булаву і королівську грамоту на гетьманство)⁴⁹. Фактично Правобережна Україна воз'єдналася з Лівобережною під владою гетьмана Івана Мазепи.

Населення Правобережної України прийняло вступ козацького війська в межі Речі Посполитої як допомогу в боротьбі проти шляхти і панування польських загарбників. Семен Палій послав на Брацлавщину і Поділля старшин і козаків для організації повстання. Незабаром козаки оволоділи фортецею Немировим. Там діяли значні повстанські загони, ватажки яких іменували себе козацькими полковниками й контролювали значну територію Подністров'я та Побужжя. Мазепа їх називав «самозванними полководцями» і наказував Палію припинити повстання⁵⁰.

Однак визвольний рух на Правобережній Україні наростав. Тоді гетьман Мазепа викликав Семена Палія в козацький табір до Бердичева й там 31 липня 1704 р. арештував його і відправив до Батурина у в'язницю. Гетьманські війська зайняли Фастів і Білу Церкву, допомогли шляхті Київщини, Брацлавщини, Поділля і Волині придушити селянські й міщанські повстання. Білоцерківським полковником став полковий суддя Михайло Омельченко. Однак козаки правобережних козацьких полків не припиняли боротьби проти шляхти й виганяли її за межі воеводств. Тому в наступні роки Річ Посполита вимагала від Петра I повернення під її владу Правобережної України. Так, 20 лютого 1707 р. у м. Жовкві польські посли передали царю статті з категоричною вимогою повернути Речі Посполитій фортеці і всю Правобережну Україну, а козацьких полковників

арештувати, як свого часу Семена Палія, козаків розпустити. Влітку 1707 р. польські урядові комісари прибули приймати Правобережну Україну під владу Речі Посполитої. У зв'язку з цим Петро I 20 вересня з м. Тикочина надіслав гетьману Мазепі таємного листа, в якому йшлося про те, що ні тепер, ні в майбутньому Російська імперія не матиме наміру віддавати Правобережжя з геополітичних мотивів⁵¹.

Таким чином, Правобережна Україна в силу об'єктивних причин була об'єднана з Лівобережною й підпорядковувалася гетьману Мазепі. Там існували 6 козацьких полків: Білоцерківський (полковників Михайла Омельченка, а пізніше Антона Танського), Богуславський (полковника Самійла Самуса), Корсунський (полковника Захара Іскри), Чигиринський (полковника Гната Галагана), Брацлавський (полковника Івана Григораша-Іваненка) і Могилівський (полковника Сави Волошина). В. Б. Антонович називав ще Уманський полк, але джерела містять відомості, що Умань була сотенним містом Брацлавського полку⁵². Полковий козацький устрій на Правобережжі зберігався протягом 1704 — 1712 років.

Правобережні козацькі полки перешкодили вторгненню шведських військ на Правобережжя з боку Польщі, а потім і їх відступові після поразки в Полтавській битві (1709 р.). Повернувшись із сибірського заслання, Семен Палій знову очолив правобережне козацтво, але смерть у січні 1710 р. не дозволила йому завершити визвольну боротьбу на Правобережжі, якій він віддав 25 років свого бурхливого козацького життя.

Надалі Правобережну Україну спіткала тяжка доля. Російсько-турецька війна (1710 — 1711) була невдалою для Російської імперії й вона змушена була укласти з Туреччиною Прутський мир, за умовами якого Правобережна Україна залишалася під владою Речі Посполитої. 23 вересня 1711 р. вийшов указ Петра I до старшини, козаків і населення правобережних полків про їх переселення на Лівобережжя. Переселення тривало майже три роки. Лише у 1714 р. фортеця Біла Церква була передана польським комісарам. Рештки правобережних козаків влилися в козацьке військо Гетьманщини⁵³. На Київщину, Брацлавщину, Поділля і Волинь повернулися вигнані козаками магнати і шляхта у свої маєтки й надалі пригнічували селян і міщан тяжкою панщиною, податками й повинностями, що призвело до нової хвилі визвольного руху — гайдамацьких повстань XVIII ст. і славнозвісної Коліївщини (1768 р.).

Від часів переможної Визвольної війни в Україні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького (1648 — 1654 рр.) і до кінця XVIII ст. на Правобережній Україні точилася боротьба українського народу за визволення від панування Речі Посполитої, об'єднання українських земель у соборній і незалежній державі України. Правобережне козацтво протистояло загарбницькій геополітиці Речі Посполитої, Туреччини, Кримського ханства, Російської держави. Трагічна доля Правобережної України дістала назву «Руїни», бо саме вона найбільше страждала від руйнівних навал іноземних грабіжників і завойовників. Польські магнати і шляхта мали її за колонію Речі Посполитої й нещадно визискували селян і міщан, позбавляли їх громадянських прав, власної церкви і культури.

Загарбання Туреччиною Поділля й фортеці Кам'янця-Подільського, постійні напади татарських орд Кримського ханства на Київське і Брацлавське воеводства спонукали польського короля Яна III Собеського і сейм Речі Посполитої прийняти рішення про відродження правобережного козацтва. Сформовані козаками традиційні державні утворення — Фастівський, Богуславський, Корсунський і Брацлавський полки стали тією військовою силою, що давала відсіч ворожим навалам на Правобережжя. Визначними організаторами й провідниками правобережного козацтва виступали славнозвісні полковники Семен Палій, Самійло Самусь, Захар Іскра і Андрій Абазин.

Протягом трьох десятиріч (1684 — 1714) козацтво Правобережної України виступало ініціатором і головним чинником визвольного руху проти панування Речі Посполитої, військовими і дипломатичними методами до-

магалось возз'єднання правобережних козацьких полків з лівобережними у складі Української держави — Гетьманщини. Російська держава у змові з Річчю Посполитою не давала згоди на це возз'єднання, посилюючись на умови Московського договору про «вічний мир» (1686 р.). І це продовжувало трагедію українського народу, поневоленого загарбниками.

Тривала й виснажлива визвольна боротьба правобережного козацтва проти панування Речі Посполитої все ж принесла свої результати. Завдяки мудрій діяльності гетьмана Івана Мазепи, який виношував ідею вільної, соборної і незалежної України, у 1704 р. відбулося довгождане возз'єднання Правобережної України з Лівобережною під протекторатом Російської імперії. Гетьман сподівався, що незабаром настане час визволення України з-під царського деспотизму, а тому шукав союзників, готував сили українського козацтва для рішучих дій. Та його сподіванням не судилося збутися. Геополітичні амбіції Речі Посполитої, Швеції, Туреччини і Російської імперії перешкодили відродженню незалежної Української держави на початку XVIII ст.

- ¹ Документи Богдана Хмельницького. 1648 — 1657. — К., 1961. — С. 323 — 325, 331 — 334.
- ² Полное собрание законов Российской империи с 1649 г. (Далі — ПСЗ). — СПб., 1830. — Т. I. — № 398. — С. 656 — 659.
- ³ Сергієнко Г. Іван Самойлович // Володарі гетьманської булави. Історичні портрети. — К., 1994. — С. 359 — 360.
- ⁴ ПСЗ. — СПб., 1830. — Т. II. — № 1186. — С. 770 — 786.
- ⁵ Степанков В. Петро Дорошенко // Володарі гетьманської булави. Історичні портрети. — С. 285 — 314.
- ⁶ Чухліб Т. В. Гетьман Правобережної України Андрій Могила (1684 — 1689) // Середньовічна Україна. Збірник наукових праць. — К., 1994. — Вип. I. — С. 124 — 132.
- ⁷ *Przegląd J. P. Stanowisko Rzeczypospolitej szlacheckiej wobec sprawy Ukrainy na przelomie XVII — XVIII w.* — Wrocław. — Warszawa. — Kraków, 1963. — 284 с.; Сергієнко Г. Я. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст. — К., 1963. — 212 с.; Маркіна В. А. Крестьяне Правобережной Украины. Конец XVII — 60-е годы XVIII ст. — К., 1971. — 175 с.; Смолій В. А. Возз'єднання Правобережної України з Росією. — К., 1978. — 191 с.
- ⁸ Смолій В., Степанков В. Правобережна Україна у другій половині XVII — XVIII ст.: Проблема державотворення. — К., 1993. — 71 с.; Чухліб Т. В. Правобережна Україна у сфері геополітичних інтересів країн Східної та Південно-Східної Європи (60-ті роки XVII — початок XVIII ст.). Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. — К., 1995. — 24 с.
- ⁹ Архив Юго-Западной России. — Часть третья. Акты о козаках. (1679 — 1716). — К., 1868. — Т. II. — № XXV. — С. 94. (Далі — Архив ЮЗР).
- ¹⁰ Цит. за кн.: Сергієнко Г. Я. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст. — С. 53.
- ¹¹ *Przegląd J. P.* Назв. праця. — С. 50, 51, 56, 64.
- ¹² Сергієнко Г. Я. Назв. праця. — С. 80, 83, 85, 86, 90, 91, 93, 99, 100, 101, 109, 124, 141.
- ¹³ Акты, относящиеся к истории Западной России. 1633 — 1699. — СПб., 1853. — Т. V. — С. 233 — 236.
- ¹⁴ ЦДАДА РФ, ф. 229, кн. 64, арк. 190.
- ¹⁵ Там же, кн. 65, арк. 22-6, 45 зв., 413 — 414, 419 — 420.
- ¹⁶ Там же, кн. 67, арк. 53 зв., 56, 171 — 172, 287 — 289.
- ¹⁷ Там же, кн. 67, арк. 601 зв., 831, 953, 964, 966, 1060 — 1061; Кн. 70, арк. 284 — 286, 292 — 294, 309 — 311, 330, 367, 395 зв.; Архив ЮЗР. — Ч. 3. — Т. II. — № БХХХIV. — С. 277.
- ¹⁸ ЦДАДА РФ, ф. 229, кн. 69, арк. 879, 952 — 954, 957 — 958.
- ¹⁹ Там же, кн. 71, арк. 130 — 131, 135 — 136, 189 — 190, 231.
- ²⁰ Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной России. — К., 1888. — С. 271 — 272.
- ²¹ Архив ЮЗР. — Часть вторая. Акты для истории провинциальных сеймиков Юго-Западного края во второй половине XVII века. — К., 1888. — Т. II. — С. 479 — 482.
- ²² Там же. — С. 497 — 499, 507 — 508.
- ²³ Там же. — С. 467 — 469, 482 — 485, 494 — 496, 516.
- ²⁴ Романовское старство и судьба его жителей // Киевская старина. — 1885. — № 8. — С. 613.
- ²⁵ Сергієнко Г. Я. Назв. праця. — С. 68 — 69.
- ²⁶ ЦДАДА РФ, ф. 229, кн. 62, арк. 326/423.
- ²⁷ *Starożytności historyczne polskie.* — Kraków, 1840. Т. 2. — S. 531 — 532.
- ²⁸ ЦДАДА РФ, ф. 229, кн. 67, арк. 409 — 410.
- ²⁹ Сергієнко Г. Я. Назв. праця. — С. 97 — 98.

- ³⁰ ЦДАДА РФ, ф. 229, кн. 69, арк. 62 — 64.
- ³¹ Сергієнко Г. Я. Назв. праця. — С. 93 — 104.
- ³² Там же. — С. 106 — 107.
- ³³ Там же. — С. III.
- ³⁴ Архив ЮЗР. — Часть вторая. Постановления провинциальных сеймиков Юго-Западной Руси в 1698 — 1726 гг. — К., 1910. — Т. 3. — С. 4 — 5, 25, 33 — 35, 55 — 59, 69 — 71, 83 — 84.
- ³⁵ Архив ЮЗР. — Ч. 3. — Т. II. — С. 368 — 370.
- ³⁶ Цит. за кн: Сергієнко Г. Я. Назв. праця. — С. 117.
- ³⁷ Архив ЮЗР. — Ч. 3. — Т. II. — С. 387.
- ³⁸ Цит. за кн: Сергієнко Г. Я. Назв. праця. — С. 122.
- ³⁹ Архив ЮЗР. — Ч. 3. — Т. II. — С. 410 — 411, 417 — 419, 427 — 428.
- ⁴⁰ Там же. — С. 518 — 519.
- ⁴¹ ЦДАДА РФ, ф. 229, кн. 86, арк. 424 — 425.
- ⁴² Там же, арк. 668, 676.
- ⁴³ Там же, арк. 687 — 688.
- ⁴⁴ Там же, арк. 738 — 739, 744 — 746; кн. 95, арк. 922.
- ⁴⁵ Архив ЮЗР. — Ч. 3. — Т. II. — С. 520, 521 — 522.
- ⁴⁶ Архив ЮЗР. — Ч. 3. — Т. II. — № СБХХVI. — С. 499 — 501, № СБХХIV. — С. 513 — 518, № СБХХVIII. — С. 524 — 528; ЦДАДА РФ, ф. 229, кн. 94, арк. 51; кн. 122, арк. 131 — 132, 135, 141 — 144, 230 — 235.
- ⁴⁷ ЦДАДА РФ, ф. 229, кн. 94, арк. 52, 55 — 56, 133; кн. 122, арк. 181 — 182, 189 — 190, 459 — 464.
- ⁴⁸ Там же, кн. 95, арк. 35 — 36, 54, 87 — 90 зв.; ф. 124, спр. 2, арк. 84 зв.
- ⁴⁹ Там же, ф. 229, кн. 95, арк. 135 — 137 зв.; ф. 124, спр. 2, арк. 139 — 141.
- ⁵⁰ Архив ЮЗР. — Ч. 3. — Т. II. — № ССХЫІ — ССХЫІІ. — С. 643 — 647; № ССХХХІІІ. — С. 635 — 639; ЦДАДА РФ, ф. 229, кн. 95, арк. 429 — 441, 476 — 479.
- ⁵¹ ЦДАДА РФ, ф. 229, кн. 95, арк. 54; Письма и бумаги императора Петра Великого. — СПб., 1907. — Т. V. — С. 490 — 491; Український археографічний збірник. — К., 1930. — Т. 3. — С. 28 — 29.
- ⁵² Архив ЮЗР. — Ч. 3. — Т. II. — С. 179, № ССБХХХІХ. — С. 730.
- ⁵³ Там же. — № ССБХХХVІІ. — С. 756 — 757, № ССХСІ. — С. 768 — 769.

В. Й. Сюба (Київ)

Про трактат С. Оріховського «Напучення польському королеві Сігізмунду Августу»

Станіслав Оріховський (1513—1566 рр.) був однією з найяскравіших постатей епохи українського Відродження. Наукові інтереси цього видатного мислителя були настільки багатогранними, а питання філософії, політики і права, які він досліджував, настільки вагомими, що його по праву можна назвати «русинським Арістотелем». Невипадково одна з найзначніших праць С. Оріховського — «Політія польського королівства» навіть за назвою певною мірою близька до давньогрецької «Афінської політії» і написана, за визнанням самого автора¹, за зразком «Політики» Арістотеля. Серед інших творів С. Оріховського слід назвати: «Про турецьку загрозу», «Діалог, або розмова щодо екзекуції Польської Корони», «Химера», «Квінкункс, тобто вірець устрою Польської держави», «Про celibat» та ін.

Останнім часом творча спадщина С. Оріховського стала предметом серйозної уваги українських науковців — істориків, філософів, літературознавців. Важливі її аспекти розкриваються, зокрема, в працях В. Д. Литвинова, Д. С. Наливайка, П. М. Саса. Вони аналізують внесок С. Оріховського у розробку проблем держави і державного правління, характеризують його політико-правову концепцію суспільного устрою Польщі, риси історизму мислителя, специфіку його творів як латиномовного письменника тощо².

Помітною подією в культурному житті України став вихід у світ творів багатьох українських гуманістів епохи Відродження, зокрема трактатів, публічних виступів і листів С. Оріховського. Промовистий факт: у підготовленій Інститутом філософії НАН України антології (в двох книгах), де містяться всі ці праці, перша книга майже повністю складається з творів С. Оріховського.